

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 4 Issue 11 | pp. 392-407 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

SANOAT KORXONALARINING MAKRO DARAJADA IQTISODIY BARQARORLIKNI BAHOLASH INDIKATORLARI

Kadirov Abdumalik Matkarimovich,
Farg'ona Politexnika instituti
Email: abdumalik.kadirov@ferpi.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada iqtisodiy barqarorlikni oshirish, iqtisodiy barqarorligini ta'minlashning ilg'or mamlakatlar tajribasi asosida barqaror rivojlanish muammolarini hal qilish hamda sanoat korxonalarini iqtisodiy barqarorligini baholashga nazariy yondoshuvlar asosida sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligining hozirgi holati, barqarorlik ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi ishchi, tashqi omillar, shuningdek, sanoat korxonalarini iqtisodiy barqaror faoliyatini ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: barqarorlik, itisodiy barqarorlik, inqirozlar, strategik rivojlanish, raqobat, tashqi muhit, strategiya, moliyaviy yostiqcha, moliyaviy jamg'arma, boshqaruv, tashkiliy tuzilma.

Аннотация. В данной статье современное состояние экономической устойчивости промышленных предприятий, действующие и внешние факторы, влияющие на показатели устойчивости, основаны на теоретических подходах к оценке экономической устойчивости промышленных предприятий, на основе опыта передовых стран мира и выделены обеспечение экономической устойчивости, решение задач устойчивого развития, а также организационно-экономические механизмы обеспечения экономической устойчивости промышленных предприятий.

Ключевые слова: устойчивость, устойчивое развитие, экономическая устойчивость, кризисы, стратегическое развитие, конкуренция, внешняя среда, стратегия, финансовая подушка, финансовая экономия, менеджмент, организационная структура

Abstract. This article article, the current state of economic sustainability of industrial enterprises, current and external factors influencing sustainability indicators, are based on theoretical approaches to assessing the economic sustainability of industrial enterprises, based on the experience of advanced countries of the world, and highlight ensuring economic sustainability, solving problems of sustainable development, as well as organizational and economic mechanisms for ensuring the economic sustainability of industrial enterprises.

Keywords: sustainability, sustainable development, economic sustainability, crises, strategic development, competition, external environment, strategy, financial cushion, financial savings, management, organizational structure

Kirish. Zamonaviy dunyoda global siyosiy va iqtisodiy xavf-xatarlar sharoitida O'zbekiston iqtisodiyoti uchun mamlakatning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash maqsadida iqtisodiyotning ochiqligi va milliy manfaatlarini himoya qilish o'rtasidagi optimal muvozanatni saqlash muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiyotning turli tarmoqlari va ijtimoiy tizimlardagi mamlakatlar bo'yicha xavf darajasini qiyosiy baholash uchun xalqaro reytinglar qo'llaniladi. Oldingi bobda iqtisodiy barqarorlik holatidagi o'zgarishlarning mumkin bo'lgan ko'rsatkichlari ko'rsatilgan edi. Biroq, turli mamlakatlarda iqtisodiy barqarorlik darajasini aniqlash mezonlari va uslubiy yondashuvlar to'plami har xil bo'lishi mumkin, bu esa mamlakatlar o'rtasidagi taqqoslashni murakkablashtiradi.

Hozirgi vaqtda mamlakatlar uchun taqqoslanadigan xalqaro iqtisodiy barqarorlik indeksi ishlab chiqilmagan. Biroq, zamonaviy sharoitda milliy iqtisodiy barqarorlikning tarkibiy qismlarini baholash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan xalqaro tashkilotlarning individual indeksleri iqtisodiy rivojlanish potentsialini va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni mamlakatlararo taqqoslash uchun keng qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasida ushbu yo'nalishni rivojlantirish maqsadida 2019-yil fevral oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalqaro reyting va indekslarda O'zbekiston Respublikasining o'rnini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Qarorda "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish doirasida mamlakatimizning xalqaro maydonda ijobiy imidjini shakllantirish bo'yicha maqsadli ishlar amalga oshirildi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning yaxlit va mustaqil bahosini shakllantirish bo'yicha tizimli ishlarni ta'minlash, shuningdek, yuqoridagi qarorga muvofiq xalqaro reytinglarda mamlakatimiz o'rnini yaxshilanishini ta'minlash maqsadida amalga oshirilayotgan islohotlarni monitoring qilish va baholash milliy tizimi yaratilmoqda. Mazkur tizim doirasida respublika vazirliklari, idoralari va ilmiy-tadqiqot institutlariga ularda O'zbekiston Respublikasining o'rnini yaxshilash uchun alohida xalqaro reytinglar beriladi. "O'zbekiston Respublikasi xalqaro reytinglarda" yagona portali yaratildi. Portal faoliyatini ta'minlash va uning yangilanishi uchun javobgarlik O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi zimmasiga yuklandi.

Har bir mahalliy korxonaning iqtisodiy barqarorligi davlatning butun iqtisodiy tizimining rivojlanish tendensiyalarini saqlab qolish, uning sifat jihatidan yuksalishini ta'minlashning kalitidir, bu esa ushbu muammoni hal qilishni dolzarb qiladi. Shunday ekan, har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ekt oldidagi muhim vazifa qisqa va uzoq muddatda o'zining barqarorligini ta'minlashdan iborat. Korxonaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, unga salbiy tashqi va ichki omillar ta'sirini minimallashtirish, korxonaning umumiy barqarorligini ta'minlashda iqtisodiy barqarorlikning rolini aniqlash korxonalarining iqtisodiy barqarorligini boshqarishda takomillashtirilgan strategik yondashuvlardan foydalanishni talab qiladigan muammolardir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ma'lumki, iqtisodiy barqarorlik, barqarorlikni baholashni ham statik (hisobot davri uchun) ham dinamik ko'rsatkichlar (o'sish sur'ati, absolyut o'sish va boshqalar) asosida amalga oshirish mumkin. Shu o'rinda, korxonaning iqtisodiy barqarorligining u yoki bu jihatlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni taklif etgan M.N. Kozin [4], S.Yu. Pleshkov [5], G.R. Yarullina [9] ilmiy ishlariga nazar solish

maqsadga muvofiq. Shu o'rinda, o'zbek olimlari [13],[14] sanoat barqarorligini ta'minlashda asosiy urg'uni moliya jihatlariga qaratishgan. Korxonalarining iqtisodiy barqarorligini dinamik me'yorlar asosida hisob-kitob qilish va baholash usullari birinchilardan bo'lib, iqtisodchi-olim I.M.Siroejin tomonidan amalga oshirilgan keyinchalik R.L.Jambekova, N.A.Savinskaya ilmiy tadqiqotlari va boshqalarda takomillashtirilgan. Har qanday faoliyatning ma'lum bir iqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi bilan aks ettirish imkoni bor, bunda o'zaro uyg'unlik va bog'liqlik korxonaning bir holatdan boshqasiga o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Barcha ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi "ish tartibi" tushunchasi bilan tavsiflanadi. Korxonaning har bir ish tartibi belgilangan ko'rsatkichlar tizimini izohlaydi, ularni o'sish sur'ati bo'yicha tasniflansa korxonaning me'yoriy ish tartibi, boshqacha qilib aytganda ko'rsatkichlarning me'yoriy tizimi (dinamik me'yor) yuzaga keladi. O'zoq vaqt davomida bunday dinamik (qatorni) o'sishni ushlab turish korxonaning optimal tartibda ishlashiga imkon beradi. Korxonani baholash korxonaning haqiqiy dinamik qatorini me'yoriy qator bilan taqqoslash asosida amalga oshiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda barqaror rivojlanish mexanizmini to'g'ri tanlanganligi juda muhimdir, chunki tadqiqot metodologiyasi har qanday tadqiqotda doimo asosiy o'rinni egallaydi. Noto'g'ri tanlangan tadqiqot metodologiyasi butun ishga zarar etkazishi va tadqiqot jarayonini sekinlashtirishi mumkin. Sanoat iqtisodiyotini barqaror rivojlanishni ta'minlash butun dunyo mamlakatlari rivojlanishining asosiy strategiyalaridan biri hisoblanadi. Bu mexanizmlar barqarorlikka erishish uchun katta miqdorda energiya sarfini talab qiladigan jarayondir. Tashqi iqtisodiy sharoitlarning yuqori dinamikasi korxonaga barqarorligi va muvozanatiga qaratilgan iqtisodiy barqarorlikni boshqarish jarayonini cheklaydi va murakkablashtiradi. Korxonaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash samarali boshqaruv tizimini barpo etish, ilmiy asoslangan yondashuvlar, tamoyillar va usullarga asoslangan samarali boshqaruv mexanizmlarini joriy etishni taqozo etadi.

Tahlil va natijalar. Iqtisodchi olim Zarova E.V. tomonidan taklif etilgan mezo va makro darajada iqtisodiy barqarorlikni baholash uslubini korib chiqamiz hamda yangi qonuniyatlarni ainqlashga harakat qilamiz.

Ustuvor xalqaro reytinglar mezonlari va ko'rsatkichlari Milliy monitoring tizimining ajralmas qismi hisoblanadi (1-jadval). Ushbu reytinglarning aksariyati (1-4, 7, 10, 13 va 15) iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichlari yoki boshqa ko'rsatkichlar asosida ishlab chiqilgan, ammo bu ko'rsatkichlar bilan chambarchas bog'liq.

O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy barqarorlik holatini aks ettiruvchi xalqaro reytinglardagi o'rni, shuningdek, ushbu reytinglarni hisoblash metodologiyasining toliq tavsifi E.Zarova kitobida batafsil keltirilgan.

1-jadval.

"O'zbekiston Respublikasining xalqaro reytinglardagi o'rnini monitoring qilish va baholash milliy tizimi"ga kiritilgan xalqaro reytinglar

№	Xalqaro reyting nomi	Reytingni ishlab chiquvchi tashkilot
1.	Iqtisodiy erkinlik indeksi (Index of	Meros fondi (The Neritage foundation)

	economic freedom)	
2.	Global raqobatbardoshlik indeksi (The Global Competitiveness Index)	Jahon iqtisodiy forumi (World Economic Forum)
3.	Biznes yuritish (Doing business)	Jaxon banki (The World bank)
4.	Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining kredit reytingi	OECD- iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD)
5.	Qonun ustuvorligi indeksi (The Rule of law index)	"Jahon Adliya" xalqaro tashkiloti (World Justice Project (WJP))
6.	Korrupsiyani idrok etish indeksi (The Corruption perceptions index)	Butun dunyo bo'ylab korrupsiyaga qarshi kurash va korrupsiya darajasini o'rganish bo'yicha nodavlat xalqaro tashkilot (Transparency international)
7.	Inson taraqqiyoti indeksi (Numan development index)	Birlashgan Millatlar tashkilotining taraqqiyot dasturi (United Nations Development Programme)
8.	Dunyo mamlakatlari demokratiya indeksi (The Democracy index)	Tadqiqot markazi (The Economist Intelligence Unit)
9.	Jahon matbuot erkinligi indeksi (Worldwide press freedom index)	Chegara bilmas muxbirlar xalqaro nodavlat tashkiloti (Reporters Without Borders)
10.	Logistika samaradorligi indeksi (Logistics performance index)	Jahon banki (The World bank)
11.	Elektron xukumatning rivojlanish indeksi (The UNE-Government development index)	Birlashgan millatlar tashkiloti (The United Nations)
12.	Statistik potensial indeksi (Statistical Capacity Indicators)	Jahon banki (The World bank)
13.	Sanoat raqobatbardoshlik indeksi (Competitive Industrial Performance Index)	YuNIDO (UNIDO)
14.	Korrupsiyani nazoart qilish (Control of Corruption)	Jahon banki (The World Bank)
15.	Global innovatsiyalar indeksi (The Global Innovation Index)	INSEAD xalqaro biznes maktabi, Kornell universiteti, jahon intellektual mulk tashkiloti (World Intellectual Property Organization, WIPO)
16.	Boshqaruv sifati ko'rsatkichlari (Worldwide Governance Indicators);	Jahon banki (The World Bank) «Korrupsiyaga qarshi kurash» (Control of Corruption)
17.	Budjetning ochiqligi (Open budget index)	Xalqaro budjet xamkorligi (International budget partnership)

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalqaro reyting va indekslarda O'zbekiston Respublikasining o'rnini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida

qayd etilgan muhim vazifa – “Xalqaro reytinglar va indekslar bo‘yicha milliy indeksni ustuvor xalqaro reytinglar mezonlari va ko‘rsatkichlari asosida o‘z-o‘zini baholash ishlab chiqish.” Shu bilan birga, milliy indeksni hisoblash metodologiyasi xalqaro reytinglarda O‘zbekistonning o‘rnini oshirish bo‘yicha milliy vazifani hal etishga har bir hududning hissasini monitoring qilish imkoniyatini ta‘minlash uchun tegishli mintaqaviy reytinglarni tuzish imkoniyatini ta‘minlashi kerak.

O‘zbekiston hududlari reytinglarini tuzish iqtisodiy barqarorlik holatini integral baholash qiymatlari bo‘yicha mintaqaviy reytinglarni tuzish natijalari asosida mumkin bo‘lib, uni “pattern” usulida olish mumkin. “Pattern” usuli ushbu ko‘rsatkichlarning haqiqiy qiymatlarini eng yaxshilari bilan bog‘lash orqali ma‘lum ko‘rsatkichlarning qiymatlariga asoslangan integral baholashni olish imkonini beradi.

“Pattern” usulining algoritmi quyidagi uchta “qadam” ni o‘z ichiga oladi:

1. Har bir mintaqa uchun tahlilda iqtisodiy barqarorlik holatini baholash uchun m shaxsiy ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi.

Shu bilan birga, x_{ij} - O‘zbekistonning i -mintaqadagi iqtisodiy barqarorlikning i -xususiy ko‘rsatkichining qiymati.

2. Har bir mintaqa uchun iqtisodiy barqarorlikning har bir i -chi xususiy ko‘rsatkichi uchun quyidagi nisbatlar hisoblanadi:

(A) $a_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_{nailuchsh.j}}$ - "to‘g‘ridan-to‘g‘ri" ko‘rsatkich uchun, ya‘ni. to‘g‘ridan-to‘g‘ri yo‘nalish ko‘rsatkichi ("qancha ko‘p bo‘lsa, shuncha yaxshi").

(B) $a_{ij} = \frac{x_{nailuchsh.j}}{x_{ij}}$ - "teskari" ko‘rsatkich uchun, ya‘ni teskari yo‘nalish ko‘rsatkichi ("qancha ko‘p bo‘lsa, shuncha yomon").

O‘zbekiston hududlaridagi iqtisodiy xavfsizlikning j -mu indikatorini asosida integral qiymati hisoblanadi:

$$A_j = \sum_1^m a_{ij}$$

O‘zbekiston Respublikasi hududlari iqtisodiy barqarorligini integral baholashni hisoblash va 2019 va 2020 yillar uchun iqtisodiy barqarorlik nuqtai nazaridan hududlarning reytinglarini tuzish natijalari 1-3-jadvallarda keltirilgan.

Hisob-kitoblarda iqtisodiy barqarorlikning quyidagi ko‘rsatkichlaridan foydalanilgan:

1. Yalpi hududiy mahsulot o‘shish sur‘atlari (solishtirma narxlarda), o‘tgan yilga nisbatan % da ($YaHM_{Ind., \%}$).

2. Yalpi sanoat mahsuloti o‘shish sur‘atlari (solishtirma narxlarda), o‘tgan yilga nisbatan % da ($SMO'_{Ind., \%}$).

3. Aholi real daromadlari o‘shish sur‘atlari, o‘tgan yilga nisbatan % da ($R_{dar., \%}$).

4. O‘lim koeffitsienti, promille ($O'_{k} (na\ 1000\ chel.)$).

5. Ishsizlik darajasi, % ($Ishsiz.dar., \%$).

2-jadval.

O‘zbekiston hududlari iqtisodiy barqarorligini integral baholash va reytingini tuzish uchun ma‘lumotlar, 2020 y.

Hududlar	$YaHM_{Ind., \%}$	$SMO'_{Ind., \%}$	$R_{dar., \%}$	$O'_{k.}(har$	$Ishsiz.dar,$
----------	-------------------	-------------------	----------------	---------------	---------------

	2020 y.	2020 y.	2020 y.	1000 kishiga) 2020 y.	% 2020 y.
	V_20	P_20	RD_20	M_20	U_20
Samarqand	101,8	105,4	9597,7	4,7	9,4
Buxoro	102,8	101,5	13006,5	5,2	10,1
Andijon	102,7	106,3	9706,8	5,0	10,5
Xorazm	101,4	106,1	10954,2	5,1	10,5
Qaraqalpog'iston Respublikasi	102,0	102,5	8425,5	4,8	10,5
Surxandaryo	104,4	106,7	8817,6	4,5	10,6
Qashqadaryo	102,7	102,9	9032,4	4,2	10,6
Tashkent sh.	102,4	100,2	22473,4	8,0	10,9
Jizzax	104,8	118,4	9743,3	4,3	10,9
Sirdaryo	101,8	100,9	9850,0	4,6	11,0
Navoiy	106,6	109,1	18516,8	5,0	11,0
Farg'ona	104,9	104,2	7922,7	4,9	11,0
Toshkent	102,9	105,8	11786,1	6,2	11,1
Namangan	105,1	115,3	8400,8	4,8	11,1
Iqtisodiy barqarorlikning eng yaxshi ko'rsatkichi tavsifi	To'g'ri aloqa 106,6 (V_20_maks.)	To'g'ri aloqa 118,4 (P_20_maks.)	To'g'ri aloqa 22473,4 (RD_20_maks.)	Teskari aloqa 4,2 (M_20_min.)	Teskari aloqa 9,4 (U_20_min.)

O'zbekiston hududlari iqtisodiy barqarorligini integral baholash va reytingini hisoblashning 2020 yil uchun natijalari qo'yidagi 3-jadvalda keltirilgan.

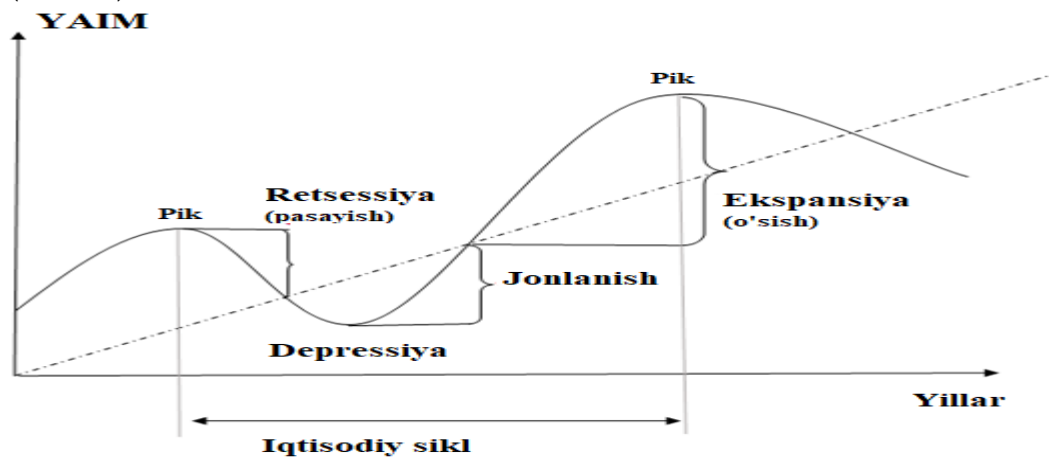
3-jadval.

O'zbekiston hududlari iqtisodiy barqarorligini integral baholash va reytingini hisoblash, 2020 y.

Hududlar	YaHM _{Ind,} % 2019 y.	SMO' _{Ind,} % 2019 y.	R _{dar,} % 2019 y.	O'k.(har 1000 kishiga) 2019 y.	Ishsiz.dar , % 2019 y.	2020 yil uchun Iqtisodiy barqarorlikning integral bahosi (reting)
	V* ₂₀ =	P* ₂₀ =	RD* ₂₀ =	M* ₂₀ =	U* ₂₀ =	V* ₂₀₊

	$= V_{20}/V_{20_maks.}$	$= P_{20}/P_{20_maks.}$	$= RD_{20}/RD_{20_maks.}$	$= M_{20_mi} n./ M_{20}$	$= U_{20_mi} n./ U_{20}$	$P^*_{20} + RD^*_{20} + M^*_{20} + U^*_{20}$
Samarqand	0,955	0,890	0,427	0,894	1,000	4,166 (4)
Buxoro	0,964	0,857	0,579	0,810	0,930	4,140 (5)
Andijon	0,964	0,898	0,432	0,841	0,900	4,035 (10)
Xorazm	0,951	0,896	0,487	0,818	0,893	4,045 (9)
Qaraqalpog'iston Respublikasi	0,957	0,866	0,375	0,877	0,892	3,967 (12)
Surxandaryo	0,980	0,902	0,392	0,936	0,891	4,100 (7)
Kashkadaryo	0,964	0,869	0,402	1,000	0,883	4,118 (6)
Tashkent sh.	0,961	0,846	1,000	0,524	0,863	4,195 (3)
Jizzax	0,983	1,000	0,434	0,975	0,860	4,252 (2)
Sirdaryo	0,955	0,852	0,438	0,907	0,859	4,011 (11)
Navoiy	1,000	0,922	0,824	0,839	0,858	4,443 (1)
Farg'ona	0,984	0,880	0,353	0,859	0,853	3,928 (13)
Toshkent	0,966	0,894	0,524	0,674	0,849	3,908 (14)
Namangan	0,986	0,974	0,374	0,882	0,844	4,059 (8)

Yuqoridagi 1,2 va 3 jadvallarga asosan O'zbekiston hududlari iqtisodiy barqarorligini reyting baholari tuzilib, diagramma shaklida ushbu chizmada keltirilgan. Iqtisodiy barqarorlikni tahlil qilishda iqtisodiy sikllarni o'rganish alohida ahamiyatga egadir. Iqtisodiy sikllar (biznes sikllari) - iqtisodiy faoliyatning davriy tebranishlari bo'lib, ular takrorlanuvchi iqtisodiy pasayish va ko'tarilishlardan iborat. Konyunktura - iqtisodiy siklning o'zgaruvchan fazalarida iqtisodiyotning hozirgi holatini tavsiflovchi xususiyatlar majmui. Iqtisodiy siklni bir inqirozdan ikkinchi inqirozgacha bo'lgan vaqt oralig'i, jumladan to'rt bosqich - inqiroz, tushkunlik, tiklanish va tiklanish davri sifatida belgilash mumkin (1-rasm).

1-rasm. Iqtisodiy sikl fazalari

- *Pasayish* – iqtisodiyotning asosiy parametrlarining keskin o'zgarishi; hajm jihatidan muhim va vaqt jihatidan uzoq; ishlab chiqarishning qisqarishi va ommaviy ishsizlik.

Iqtisodiyotda quyidagi salbiy o'zgarishlar ro'y beradi: daromadlar, talab, investitsiyalar qisqaradi; foiz stavkalari va narxlar pasaymoqda; ishlab chiqarish darajasining pasayishi va ishsizlikning ortishi kuzatiladi. Retsessiya bosqichida: ishlab chiqarish omillari avvalgi qo'llanish sohalaridan yangilariga qayta taqsimlanadi; raqobatbardosh korxonalar bankrot bo'ladi; ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi.

- *Depressiya (depressiv chuqurlik)* – iqtisodiyot uchun jiddiy halokatli oqibatlar (vahima, kredit tizimining qulashi, ommaviy bankrotlik) bilan kechadigan, ayniqsa chuqur va uzoq davom etadigan tanazzul. Siklning pastki qismi - ishlab chiqarishning real hajmi minimal darajaga etadi.

- *Jonlanish* – real ishlab chiqarish siklning pastki qismiga nisbatan ko'tariladi va inqirozdan oldingi darajasiga etadi. Tovar-moddiy zaxiralar yangilanadi, asosiy kapitalni yangilash jarayoni boshlanadi, amortizatsiya ajratmalari yanada unumli va texnik jihatdan ilg'or uskunalarga sarflanadi.

- *Kutarilish (bum)* – iqtisodiyot oldingi sikldagi ishlab chiqarishning maksimal darajasidan oshib, real yalpi ichki mahsulotning potentsial hajmlariga erishishga va bu bosqichda to'liq bandlikka intiladi.

Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiy sikllarning bir necha turlari mavjud bo'lib, ular to'lqinlar deb ataladi.

Iqtisodiy sikllarning asosan 4 ta turi mavjud:

Qisqa muddatli – 2-4 yil. **Dj.Kitchen modeli.**

O'rta muddatli – 10-12 yil. **K.Juglar modeli.**

Qurilish sikllari – 20-25 yil. **S.Kuznes modeli.**

Uzoq muddatli - 45-55 yil. **«Kondratevning katta to'lqinlari» modeli.**

Iqtisodiyotning siklik xususiyati iqtisodiy barqarorlikka tahdidlarni keltirib chiqaradi.

Iqtisodiyotning siklik xususiyatini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar, ularning vaqt o'tishi bilan o'zgarishining iqtisodiy sikl fazalariga mos kelishiga qarab, quyidagilarga bo'linadi:

- yetakchi,
- moslashish,
- orqada qolish.

Etakchi yoki etakchi ko'rsatkichlar - bu kon'yukturadagi mumkin bo'lgan o'zgarishlardan oldinda bo'lgan yoki oldindan ko'rsatadigan ko'rsatkichlar, birinchi navbatda, ular inqirozni oldindan ko'rishga intiladi. Bularga quyidagilar kiradi: iste'mol tovarlarini yetkazib berish bo'yicha yangi buyurtmalar hajmi; korporatsiyalar aktsiyalarining narx darajasi; yangi texnika va uskunalarga (investitsiya tovarlariga) buyurtmalar bilan bog'liq shartnomalarning umumiy qiymati; yangi uy-joy qurish uchun berilgan litsenziyalar soni; xomashyoning ayrim turlariga narxlar darajasi; mamlakatdagi pul massasi hajmi ("samaradorlikni oshirish" pullari - pul bazasi).

Tasodifiy - bu ko'rsatkichlarning vaqt bo'yicha o'zgarishi iqtisodiy vaziyatning o'zgarishi bilan bir vaqtda mos keladi, ya'ni. ular iqtisodiyotning holatini, ma'lum bir

davrda tadbirkorlik faolligi darajasini aks ettiradi. Bularga quyidagilar kiradi: YaIM doimiy narxlarda; YaIM sanoati doimiy narxlarda; o'zgarimas narxlarda ishlab chiqarish sanoati va savdoning yalpi ichki mahsuloti; fuqarolarning shaxsiy daromadlari hajmi; sanoat va xizmatlar sohasida bandlik darajasi; milliy iqtisodiyotdagi ishsizlik darajasi.

Kechikish - vaqt o'zgarishining iqtisodiy tizim kon'yunkturasidagi o'zgarishlardan orqada qolishi. Bu guruhga quyidagilar kiradi: investitsiya tovarlarini ishlab chiqarishga yo'naltirilgan kapital qo'yilmalar hajmi; mehnat unumdorligi (soatlik ishlab chiqarish); savdo va sanoatda to'lanmagan kreditlar hajmi; tijorat kreditlari bo'yicha foiz stavkasi; ishsizlik darajasi (retsessiya holatida bu tabiiy darajadan yuqori bo'lgan ishsizlikdir)

Yuqoridagi alohida ko'rsatkichlarga qo'shimcha ravishda, iqtisodiyotning siklik tabiati bilan bog'liq iqtisodiy vaziyatning o'zgarishini baholashning turli tizimlari jamlangan ko'rsatkichlardan foydalanadi:

Konsolidatsiyalangan (kompozit) indekslar - bu iqtisodiy ko'rsatkichlarning asosiy guruhlari (etakchi, mos keladigan va orqada qoladigan) o'rtacha vaznli ko'rsatkichlarining variantlari. Ularni hisoblashda taqqoslash uchun ko'rsatkichlar samaradorligini baholashdan foydalaniladi.

Diffuziya indeksleri davom etayotgan jarayonlar iqtisodiyotning turli darajalarini qamrab olish darajasini aks ettiradi. Ular ma'lum ko'rsatkichlarning o'sishi kuzatilayotgan kompaniyalar, tarmoqlar va hududlar ulushini ifodalaydi. Shunday qilib, iqtisodiyotning 30 ta tarmog'ida bandlikning diffuziya indeksi tegishli davrlarda bandlik ortib borayotgan tarmoqlarning % dagi ulushini ko'rsatadi. Diffuziya indeksleri asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan birgalikda talqin qilinadi.

Etakchi va mos keladigan kompozit ko'rsatkichlardan foydalanishga misol sifatida 2020 yil fevral oyidan boshlab dunyodagi ikkita taniqli tadqiqot tashkiloti: Shveysariya Iqtisodiyot instituti, Shveysariya tomonidan amalga oshirilgan Global Iqtisodiy Barometrlarning (GIB) oylik hisob-kitoblarini yaratish mumkin. syurix Federal Texnologiya Instituti (KOF ETH Zurich) va Getúlio Vargas fondining Braziliya iqtisodiyot instituti (FGV IBRE).[8]

Bir-biriga mos keladigan va etakchi xarakterga ega bo'lgan kompozit ko'rsatkichlarning ushbu tizimi "deyarli real vaqt" rejimida global iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilish imkonini beradi. Tegishli global iqtisodiy barometrlar (dunyoda, mintaqa va sektorlar bo'yicha) umumiy iqtisodiy faoliyatning hozirgi holatini aks ettirishga qaratilgan. Etakchi global iqtisodiy barometrlar har qanday vaqtda jahon iqtisodiyotining haqiqiy rivojlanishidan taxminan olti oy oldin bo'lgan tsiklik signalni aks ettiradi. Global barometrlar dunyoning 50 dan ortiq mamlakatlarida iqtisodiy tendensiyalarni muntazam ravishda o'rganish natijalarini jamlaydi va imkon qadar keng qamrovli ma'lumotlarni tezkor, vaqt o'tishi bilan qayta ko'rib chiqilmagan va umumiy siklik profilga ega bo'lgan ma'lumotlarni statistik ma'lumotnomalar makroiqtisodiy dinamika sseriyasi bilan birlashtirishga imkon beradi..

Mos keladigan barometr 1000 dan ortiq mamlakat tadqiqot ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi, etakchi barometr esa 600 dan ortiq.[8]

(Business Cycle Clock (BCC) indeksi ham mos keladigan kompozit indikatorni qurishga asoslanadi.

(Business Cycle Clock (BCC) asosiy maqsadi iqtisodiyotning holati to'g'risida signallarni ishlab chiqarish va ularni empirik kuzatilgan ketma-ketlik asosida biznes tsiklining bosqichlari o'zgarishini ko'rsatadigan terish va soat ko'rinishida vizualizatsiya qilishdir. tsikllarning burilish nuqtalari.

Kompozit indikator **BCC** quyidagi kirish parametrlariga asoslanadi:

- sanoat ishlab chiqarish indeksi,
- ishsizlik darajasi,
- kelgusi oylar uchun ishlab chiqarish sanoatida ish bilan ta'minlash bo'yicha taxminlar,
- so'nggi 12 oy ichida iste'molchilarning moliyaviy ahvoli.

Oxirgi ikki o'zgaruvchi Yevropa Komissiyasining Iqtisodiy va moliyaviy ishlar bo'yicha Bosh direktorati tomonidan o'tkazilgan biznes va iste'molchilar so'rovlaridan (BCS) olingan.

Iqtisodiy barqarorlikning ajralmas ko'rsatkichi yalpi ichki mahsulotning qiyosiy narxlarda o'sish sur'atlari indeksi (YaIMning jismoniy hajmi indeksi). Bu ko'rsatkich davlat barqarorligining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlaridan biridir. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) - rezident iqtisodiy birliklarning ishlab chiqarish faoliyatining yakuniy natijasi bo'lib, u yakuniy foydalanish uchun ushbu birliklar tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar qiymati bilan o'lchanadi. Ishlab chiqarish usuli bilan hisoblangan YaIM barcha tarmoqlarning asosiy narxlardagi yalpi qo'shilgan qiymati va mahsulotlarga sof soliqlar yig'indisidan iborat (mahsulotga soliqlar, mahsulotlarga subsidiyalar chegirib tashlangan). Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) bazaviy narxlarda tarmoqlar darajasida mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish va oraliq iste'mol o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish - bu hisobot davridagi xalq xo'jaligi rezident bo'linmalarining ishlab chiqarish faoliyati natijasida hosil bo'lgan mahsulot va xizmatlarning umumiy qiymati. Oraliq iste'mol - ishlab chiqarish jarayonida o'zgartiriladigan yoki to'liq iste'mol qilinadigan tovarlar va xizmatlar qiymati.

Shaklda 30(a)-bandda 2018-yilning 1-choragidan 2022-yilning 1-choragigacha bo'lgan davr uchun O'zbekiston Respublikasida YaIM jismoniy hajm indeksining (JHI) haqiqiy qiymatlari ko'rsatilgan. Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, O'zbekiston yalpi ichki mahsulotining choraklik o'sish sur'atlarini iqtisodiy barometrning rangli signallarida oldindan baholash va vizualizatsiya qilish muammosining yechimi quyida keltirilgan.

4-jadval.

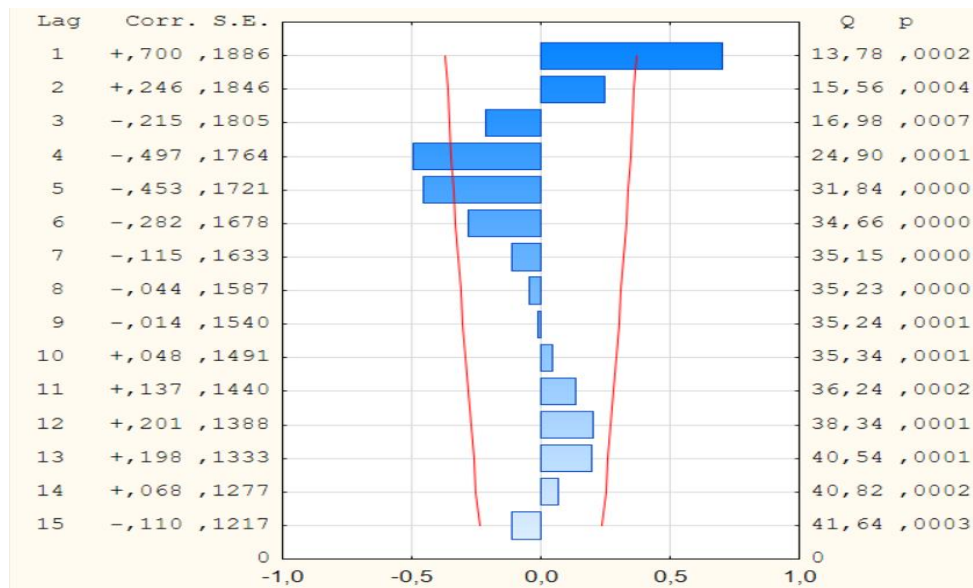
O'zbekiston Respublikasida 2018-yilning 1-choragidan 2022-yilning 1-choragigacha bo'lgan davrda YaIM jismoniy hajmi indeksining amaldagi qiymatlari, o'tgan davrga nisbatan %

2018Q-1	2018Q-2	2018Q-3	2018Q-4	2019Q-1	2019Q-2	2019Q-3	2019Q-4	2020Q-1	2020Q-2	2020Q-3	2020Q-4	2021Q-1	2021Q-2	2021Q-3	2021Q-4	2022Q-1
---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------	---------

105,4	105,7	105,5	105,3	105,7	105,7	105,6	105,7	104,8	101,0	100,5	101,8	102,5	107,1	107,4	107,4	105,8
-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Quyida taklif etilayotgan muammoni hal qilish metodologiyasining asosi qisqa muddatli istiqbolda iqtisodiy o'sishni tavsiflovchi YaIMning JHI choraklik qiymatining o'tgan chorakdagi mos keladigan o'sish ko'rsatkichiga yaqin bog'liqligini taxmin qilishdir. bu ko'rsatkich dinamikasida turli chastotalarning barqaror siklik tebranishlarining ta'siri bo'yicha.

2-rasmda keltirilgan ma'lumotlariga ko'ra, kechikish ta'sirining kechikishi bilan avtokorrelyatsiya koeffitsientlarining qiymatlari hisoblab chiqiladi va korrelogramma tuziladi. Olingan natijalarga asoslanib, YaIMning JHI choraklik qiymatlari vaqt qatori tarkibida tendensiya va tsikliklik mavjud degan xulosaga kelish mumkin. Bu birinchi darajali va 4-5 tartibli avtokorrelyatsiya koeffitsientining maksimal qiymatlari bilan ko'rsatilgan.

2-rasm. O'zbekiston Respublikasida 2018-yilning 1-choragidan 2022-yilning 1-choragigacha bo'lgan davrda YaIM jismoniy hajmi indeksining choraklik qiymatlari va JHI ilgarilash baholarini hisoblash uchun choraklik avtokorrelyatsiya koeffitsientlari diagrammasi

O'zbekiston Respublikasida 2018-yilning 1-choragidan 2022-yilning 1-choragigacha bo'lgan davrda YaIM jismoniy hajmi indeksining choraklik qiymatlari va JHI ilgarilash baholarini hisoblash uchun choraklik avtokorrelyatsiya koeffitsientlari qiymatlari quyidagi jadvalda keltirilgan. (3.1.6-jadval)

5-jadval.

O'zbekiston Respublikasida 2018-yilning 1-choragidan 2022-yilning 1-choragigacha bo'lgan davrda YaIM jismoniy hajmi indeksining choraklik qiymatlari va JHI ilgarilash baholarini hisoblash uchun choraklik avtokorrelyatsiya koeffitsientlari qiymatlari

Lag (choraklar soni)	Qiymatlar	Vazn koefitsientlari
L= -1	0,7	0,2742
L= -2	0,246	0,0963
L= -3	0,215	0,0842
L= -4	0,497	0,1948
L= -5	0,453	0,1771
L= -6	0,282	0,1101
L= -7	0,115	0,0450
L= -8	0,044	0,0173
Jami	2,552	1,0

t -chorak uchun YaIM JHIning asosiy bahosi oldingi choraklar uchun IFE YaIM qiymatlari mahsulotining tegishli tortish koefitsientlari bo'yicha yig'indisi sifatida olinishi mumkin, uni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$Y'_t = \sum_{t-n}^{t-1} (Y_{(t-n)} * w_{(t-n)}) / n,$$

bu yerda:

Y'_t - t -chorak uchun YaIM JHIning ilgariqlash qiymati (prognoz);

$Y_{(t-n)}$ - t -chorak uchun YaIM JHIning (o'tgan chorakka nisbatan %) amaldagi qiymati;

$w_{(t-n)}$ - prognoz chorakgacha bo'lgan choraklar uchun YaIMning JHI qiymatlarini prognoz chorak uchun YaIMning JHI bahosini agregatlashda foydalaniladigan vaznlar;

t - joriy chorak raqami;

n - ta'sir kechikish lag sonlari (choraklar).

Vazn koefitsientlari qo'yidagi formula orqali aniqlanadi:

$$w_{(t-n)} = \frac{|r_{(y_t; y_{t-n})}|}{\sum_{t-n} |r_{(y_t; y_{t-n})}|},$$

gde:

$|r_{(y_t; y_{t-n})}|$ - joriy chorak uchun YaIMning JHI qiymatining avtokorrelyatsiya koefitsienti moduli va bu ko'rsatkichning n -chorak kechikish bilan qiymati (n -tartibdagi avtokorrelyatsiya koefitsienti).

Vazn koefitsientlari jami 1 ga teng.

6-jadval.

O'zbekiston Respublikasi YaIMning 2022-yil 2-choragidan 2023-yil 4-choragigacha bo'lgan davr uchun choraklar bo'yicha JHI ilgariqlash qiymatlarini hisoblash natijalari (o'tgan chorakka nisbatan, %)

2020Q-2	2020Q-3	2020Q-4	2021Q-1	2021Q-2	2021Q-3	2021Q-4	2022Q-1	2022Q-2	2022Q-3	2022Q-4	2023Q-1	2023Q-2	2023Q-3	2023Q-4
101,0	100,5	101,8	102,6	107,1	107,4	107,4	105,8	105,0	105,6	106,2	106,3	106,1	105,9	105,9

O'zbekiston Respublikasi YaIM JHning 2022-yil 2-choragidan 2023-yil 4-choragigacha bo'lgan davr uchun choraklar bo'yicha ilgari qilish qiymatlarini hisoblash, o'tgan chorakdagi foizlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Lag (choraklar soni)	Qiymatlar	Vazn koeffitsientlari
L= -1	0,7	0,2742
L= -2	0,246	0,0963
L= -3	0,215	0,0842
L= -4	0,497	0,1948
L= -5	0,453	0,1771
L= -6	0,282	0,1101
L= -7	0,115	0,0450
L= -8	0,044	0,0173
Jami	2,552	1,0

Zarova E.V. tomonidan taklif etilgan uslubiyotning kamchiligi shundaki, asosan mamlakatimizning to'qimachilik tarmog'iga urg'u berilib, kimyo sanoatini to'liq o'rganilmagan.

Ushbu dissertastiya tadqiqotida, sanoat tarmog'ining iqtisodiy barqarorligini biz sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'ati bilan belgilab oldik. Xususan kimyo sanoati iqtisodiy barqarorligini qisqa davrda (2021-2022 yillarda) oylik statistik ma'lumotlarini tahlil qildik.

Ekzogen omillar sifatida O'zbekiston Respublikasida kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlari $-Y$, unga ta'sir etuvi omillar sifatida iqtisodiy faol aholi $-X_1$, ish bilan band aholi $-X_2$, sanoatda o'rtacha hisoblangan oylik ish haqi $-X_3$ tanlab olindi.

7-jadval.

O'zbekiston Respublikasida kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlariga ta'sir etuvchi omillarning tasviriy statistikasi¹

¹ Muallif tomonidan Eviews 9 dasturida hisoblangan

Date: 03/04/23

Time: 20:04

Sample: 2021M01 2022M12

	Y	X1	X2	X3
Mean	101.3369	15039.21	13636.75	4219660.
Median	102.0782	15015.00	13604.55	4289169.
Maximum	120.5000	15179.51	13920.00	4820000.
Minimum	85.10950	14926.70	13397.50	3653931.
Std. Dev.	7.756027	75.83162	151.7375	415203.2
Skewness	0.203862	0.482406	0.321772	-0.033311
Kurtosis	3.319980	1.952156	2.087921	1.443168
Jarque-Bera	0.268626	2.028838	1.246037	2.428166
Probability	0.874316	0.362613	0.536323	0.296982
Sum	2432.085	360940.9	327282.0	1.01E+08
Sum Sq. Dev.	1383.587	132260.0	529558.4	3.97E+12
Observations	24	24	24	24

O'zbekiston Respublikasida kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlariga ta'sir etuvchi omillarning korrelyatsiya matritsasi qo'yidagi 8-jadvalda keltirilgan.

8-jadval.

O'zbekiston Respublikasida kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlariga ta'sir etuvchi omillarning korrelyatsiya matritsasi²

Covariance Analysis: Ordinary (uncentered)

Date: 03/04/23 Time: 20:04

Sample: 2021M01 2022M12

Included observations: 24

Covariance

t-Statistic

Probability

	Y	X1	X2	X3
Y	10326.81			

² Muallif tomonidan Eviews 9 dasturida hisoblangan

X1	1523761.	2.26E+08		
	61.97827	----		
	0.0000	----		
X2	1381344.	2.05E+08	1.86E+08	
	59.25751	791.9232	----	
	0.0000	0.0000	----	
X3	4.26E+08	6.35E+10	5.76E+10	1.80E+13
	30.87015	52.26115	55.62638	----
	0.0000	0.0000	0.0000	----

$$Y = 0.10X_1 - 0.02X_2 - 2.2X_3 - 1122,57$$

Yuqoridagi regressiya tenglamasi lingvistik interpretatsiya qilinsa, ceteris paribus sharoitida, mamlakatimizda iqtisodiy faol aholi sonining 1 birlikka oshishi O'zbekiston Respublikasida kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlarini 0,1 birlikka oshishiga, mamlakatimizda ish bilan band aholi sonining 1 birlikka oshishi O'zbekiston Respublikasida kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlarini 0,02 birlikka, sanoatda o'rtacha hisoblangan oylik ish haqining 1 birlikka oshishi esa 2,2 birlikka kamayishiga olib kelar ekan. Biroq nazariy jihatdan ushbu xulosa mnazari bo'lganligi bois modelning avtokorrelyatsiyaga Breush-Godfri testi orqali natijalari tekshirishi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, kimyo sanoati iqtisodiy barqarorligini qisqa davrda (2021-2022 yillarda) oylik statistik ma'lumotlarini tahlil qilinganda unga iqtisodiy faol aholi (X_1), ish bilan band aholi (X_2) hamda sanoatda o'rtacha hisoblangan oylik ish haqi (X_3) o'rtasidagi bog'lanishlar statistik ahamiyatli emas. Demak, bu yerda yana boshqa omillarni hmi chuqur o'rganilishi zarur, shu sababli sanoat iqtisodiy barqarorligiga ta'sir etuvchi ekzogen omillarni uzun davrda kengroq o'rganamiz. Xulosa qilish mumkinki olingan regressiya modeli qisqa muddat uchun ahamiyatli chiqmadi, demak sabab-oqibat qoniniyatlar chuqurroq tadqiq etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М.: Финансы и статистика, 2018. 521 с
2. Карпченко Ю.В. Методы формирования финансовой политики предприятия // Экономика и социум.2018. № 11 (54). С. 485–490.
3. Козин М.Н. Динамическая модель оценки производственно-экономической устойчивости оборонного предприятия / М.Н. Козин // Аудит и финансовый анализ. – Москва, 2017. - №4. – с. 24-31.
4. Плешков С.Ю. Разработка механизма повышения уровня экономической устойчивости деятельности строительного предприятия / С.Ю. Плешков.: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. - Екатеринбург, 2018. – с. 18.

5. Шахгираев И.У., Саидов А.А. Стратегическое управление как механизм обеспечения финансово-экономической устойчивости предприятия. Индустриальная экономика. Научно-практический журнал № 2, том 1, 2022. 50-56 С
6. Financing Sustainable Development: The Role of Sovereign Wealth Funds for Green Investment. Geneva, UNEP, 2017. p. 4.
7. Global Trends in Renewable Energy Investment 2020, Frankfurt School-UNEP Centre/BNEF. 2020
8. Global Economic Barometers. KOF Swiss Economic Institute. <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalbaro.html>
9. Adams JS, Victorine R (2011) Permanent conservation trusts: a study of the long-term benefits of conservation endowments. Conservation Trust Funds, Avato P, Coony J (2008) Accelerating clean energy technology research, development, and deployment. World Bank, Washington, DC,
10. Яруллина, Г.Р. Динамическая модель мониторинга устойчивого экономического развития промышленного предприятия / Г. Р. Яруллина // Аудит и финансовый анализ. - 2018. - № 6. – с.195-202
11. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа. М.: ИНФРМА–М., 2017. 367 с
12. Bell LA, Freeman RB (2001) The incentive for working hard: explaining hours worked: differences in the US and Germany. Labour Econ 8:181–202,
13. Brown LR (2011) The new geopolitics of food. Foreign policy. The FP Group, Washington, DC,
14. Costanza R, Farley J (2010) What should be done with the revenues from a carbon cap and auction systems? Solutions 1:33, Coy P (2012) The other U.S. energy crisis: lack of R&D: R&D neglect is holding back innovative energy technologies. Bloomberg Businessweek. New York: Bloomberg L.P, Daly HE (2008)

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

